

За підтримки

Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою
історичного факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Національна політика більшовиків як засіб відродження імперії
- Казус Кривдонбасу: довкола справжніх обставин появи та зникнення ДКР
- Голодомор як закономірний результат більшовицької політики та особливості формування ілюзій в Україні в постголодоморні 1933—1938 рр.
- Більшовицькі «запаморочення від успіхів» та методи їх лікування

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

*Володимир В'ятрович,
голова Українського інституту
національної пам'яті*

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1685-3

9 786171 216853

УКРАЇНА РАДЯНСЬКА

Ілюзії та катастрофи
«комуністичного раю»

УКРАЇНА
РАДЯНСЬКА

Ілюзії та катастрофи
«комуністичного раю»

1917–1938 роки

УКРАЇНА РАДЯНСЬКА

Ілюзії та катастрофи
«комуністичного раю»

1917–1938 роки

ХАРКІВ **КЛУБ**
2017 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЯ

УДК 94(477)
ББК ТЗ(4Ук)6-4
У45

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив: *Геннадій ЄФІМЕНКО, Яна ПРИМАЧЕНКО, Оксана ЮРКОВА*

Під загальною редакцією *Геннадія ЄФІМЕНКА*

Координатор серії «Історія без цензури» *Кирило ГАЛУШКО*

Рецензенти:

Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України

Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.
історичний фронт

Дизайнери обкладинки *Кирило Ткачов, Владислав Прокопів*

У оформленні обкладинки використано
фото селян із с. Новокрасне Арбузинського району тодішньої
Одеської області під час вилучення овочів, листопад 1932 р.

Популярне видання

Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю»

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Н. Я. Радченко*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 10.11.2016.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 17 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

-
- © Д. Вортман, карти, 2017
 - © Геннадій Єфіменко, Яна Примаченко, Оксана Юркова, текст, 2017
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

ISBN 978-617-12-1685-3

Вступ

У цій книзі аналізується становлення радянського проекту в Україні. Автори не ставлять перед собою завдання подати систематичний курс історії чи охопити максимальну кількість проблемних питань з історії радянської України. Увага зосереджується на низці питань, суть яких відображена у назві — «Ілюзії та катастрофи “комуністичного раю”». Саме ілюзії — віра в науковість комуністичного вчення, сформовані на основі цієї віри мрії, сподівання, уявлення про щасливе (і близьке!) майбутнє, підтримка комунізму з боку закордонних інтелектуалів — були тим засобом, який легітимізував дії комуністичного режиму в очах як значної частини власне українського суспільства, так і міжнародної спільноти. І хоча поточні результати частіше за все не відповідали таким сподіванням або й прямо їм суперечили, комуністична ілюзія як така продовжувала існувати. Натомість тих, хто намагався втілити її в життя, час від часу оголошували «ворогами народу», «шкідниками» чи просто відступниками від комуністичного вчення.

За великим рахунком, така ілюзія цілковито не подолана й донині. Однією з причин її живучості є та обставина, що на початку ХХ ст. комуністична ідеологія вдало вписалася в загальносвітовий тренд переходу від аграрного до індустріального суспільства. Мало того, основні показники переможного індустріалізму, насамперед масова освіта й культура, промисловий розвиток, урбанізація і навіть «вирішення національного питання», в тому числі й національно-державного, подавалися компартійними керівниками (і здаються

такими багатом і донині) саме як засадничі риси комуністичного/соціалістичного ладу. Те, що це не так, довела історія: комуністи побудували суспільство, не здатне до саморозвитку, через що радянський проект врешті зазнав поразки.

Словосполучення «комуністичний рай» жодним чином не вказує на потребу детально розглянути сутність соціалістичної, комуністичної чи загалом марксистської ідеології як такої. Така спроба означала б відмову від опису реального минулого. Насамперед через те, що між теоретичними конструктами та їхнім практичним втіленням завжди є велика відмінність. Але не менш важливою й часом логічно не пояснюваною є відмінність між власне теоретичним конструктом та його, здавалося б, протилежним тлумаченням компартійними діячами найвищого рангу. Саме такі тлумачення вождів і ставали «істинами» для мас або, інакше кажучи, визнавалися єдино правильними «марксистськими» (або «ленінськими», згодом «сталінськими») настановами чи твердженнями. Інакше бути не могло, адже централізм більшовицької партії віддавав у руки партійної верхівки всі важелі для формування теорії та практики комуністичного будівництва. Тому в цій книзі не передбачається ще й аналізу «справжності» комунізму/соціалізму в СРСР, оскільки в цьому немає практичного сенсу.

Досить незвичною є побудова книги. Основну увагу в ній приділено комуністичному будівництву в 1917—1921 рр. До такого підходу спонукала низка чинників. Зокрема, саме у той час (і значною мірою у протиборстві з національним українським проектом) формувалася ідеологія комуністичної держави, яка потім була панівною в Україні майже 70 років. Не менш важливою підставою для такого підходу стала увага до українського (як територіально, так і національно) коріння комуністичного ладу. Адже не можна стверджувати, що комунізм в Україні був винятково російським явищем. Вірусом комунізму, який виріс із поширених на початку ХХ століття

соціалістичних ідей, виявилось зараженим й українське суспільство. Зокрема, незаперечним є те, що:

- а) в Україні було чимало прихильників комунізму;
- б) певний час існував питомо «український комунізм», потім «націонал-комунізм» як неоформлена система поглядів у лавах КП(б)У;
- в) радянська Україна від початку свого утворення претендувала і, зрештою, до кінця 1920-х рр. реально була суб'єктом більшовицької політики, однією із сторін, хай і нерівноправною, у відносинах з комуністичним центром.

Чому в комунізму виявилось чимало прихильників в Україні? Які були об'єктивні передумови для успіху комуністичної ідеології? Чому більшовизм/комунізм виявився наскільки актуальним? Яка роль у цьому національного чинника? На що сподівалася прихильники комунізму з Україною в серці? Що спонукало їх піти за Леніним та Сталіним? Відповіді на ці питання дадуть змогу пояснити тривалість комунізму на українських землях. Зрозуміло, що в центрі дослідницької уваги навіть у період до встановлення однопартійної диктатури насамперед будуть більшовики, оскільки саме їхнє керівництво генерувало методи, якими комуністичні ідеї втілювалися в життя.

Наявна на час захоплення влади більшовиками марксистська теорія не передбачала можливості комуністичного/соціалістичного будівництва у напівфеодальній країні, якою, по суті, і була Росія станом на 1917 рік. Однак більшовицькі керманічі не лише захопили, а й утримали владу і вже під неї модифікували теорію. До влади більшовицькі керманічі прийшли без будь-яких навичок управління, але з доволі чітким образом уявлюваного майбутнього. Ці навички, в тому числі й уміння миттєво переорієнтовувати гасла/декларації з огляду на настрої суспільства, були сформовані важкими досвідом 1917—1921 рр. Тоді ж було апробовано на практиці й ті методи управління, які, з одного боку, так чи

інакше (1919 р. — найбільше, за що більшовики й поплавилися) відповідали комуністичним уявленням про найближче майбутнє, а з іншого — намагалися враховувати реальні можливості Кремля. Дослідження радянської історії свідчить, що від основних уявлень та спроб втілити своє бачення в життя верхівка більшовиків у наступні роки так і не відмовилася. Тому в подальшому *більшовицька влада тією чи іншою мірою повторювала застосовані в 1918—1920 рр. заходи з комуністичного будівництва*. Найповнішою мірою це стосується «сталінського» періоду історії, але є характерним і для інших періодів. Отже, для розуміння сутності радянського комунізму в першу чергу треба проаналізувати його початки.

Основні уявлення про майбутнє і, відповідно, про основні принади комунізму, який і вважався таким майбутнім, у більшовицьких керманічів сформувалися задовго до захоплення ними влади. Тому так важливо продемонструвати їх зміст. У тому числі й для того, щоб з'ясувати, як стало можливим свідоме визнання значною частиною тогочасного активного політикуму насильства необхідним чи навіть ключовим методом державного будівництва. Найбільші катастрофи України (голод 1921—1923 рр., колективізація, Голодомор, «розстріляне відродження», викорінювання носіїв національної свідомості як серед українців, так і серед національних меншин) були безпосереднім наслідком нав'язаного в 1917—1921 рр. і схвально сприйнятого частиною українського суспільства комуністичного проекту. Причому навіть прихильники комунізму «з Україною в серці» небільшовицького походження, такі як Михайло Полоз, Олександр Шумський, Володимир Винниченко, як правило, так і не визнали своєї принципової помилки в оцінці як загальних перспектив комуністичного будівництва, так і насилля як його ключового методу.

У книзі звертається увага на ті сфери життя, щодо яких компартійні керманічі створювали ілюзію сприяння, тобто

формально підтримували ідею їхнього розвитку, але при цьому програмові засади комунізму/більшовизму не могли (цілковито або частково) сприяти реальному втіленню в життя тих ілюзій. Передусім це стосується національно-культурного та державного розвитку України, використання більшовицьким керівництвом селянської мрії у своїх цілях. Значно менше уваги приділено розвитку промисловості та робітництву. Причина проста — проголошені більшовиками гасла та програмові засади комунізму в цьому випадку не суперечили між собою. З концепції цієї книги випадає також аналіз релігійної політики. Адже влада навіть формально ніколи не ставила завдання сприяти розвитку релігії та церковної справи, не оголошувала церкву своїм «союзником» тощо. Отже, ілюзій щодо розвитку церкви не формувала. І це цілком закономірно, бо церква, принаймні до початку радянсько-німецької війни 1941 р., була її прямим конкурентом за душі людей.

Опис подій у книзі обмежується 1917—1938 рр., тобто тими роками, коли, пройшовши певні пертурбації, радянський проєкт надовго усталився в Україні. Хронологія та тематика диктує і відповідні територіальні рамки дослідження, яке обмежуються територією радянської України того періоду. Таким чином, поза увагою залишилися західноукраїнські землі, які на той час були у складі Польщі і про «принади комуністичного раю» на практиці почали дізнаватися лише з початком Другої світової війни. Не включено до книги і матеріали з історії Криму, який з 1921 р. мав статус автономної республіки у складі РСФРР. Пояснення просте: українське питання, яке є чи не основним предметом уваги в аналізі подій у радянській Україні, у політиці Кремля щодо Криму не було актуальним.

СИЛА ІЛЮЗІЙ: ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ БІЛЬШОВИЗМУ (ДО ЖОВТНЯ 1917 Р.)

Аналіз уявлень та гасел більшовизму в «довладний» (тобто до жовтня 1917 р.) період є вельми важливим для розуміння сутності радянської влади. Саме в цей час у більшовицьких керівників сформувався той образ майбутнього, який вони намагалися втілити після «Жовтневого» перевороту 1917 р. При цьому необхідно розмежувати час, коли влада для більшовиків була лише далекою перспективою, з тими насиченими подіями місяцями, старт яким дала Російська («Лютнева») революція.

До лютого 1917 р. більшовицьке керівництво віддавало перевагу пропаганді стратегічного бачення майбутнього. У цей період характерною для означення діяльності більшовицької партії є датована 1911 р. заувага Леніна: «Чесність у політиці — це результат сили, лицемірство — результат сла-

бості». Інакше кажучи, демонструвалося переважно реальне ставлення більшовицьких керівників до тих чи інших проблем, зокрема й певна нечіткість та невизначеність їхньої позиції щодо шляхів вирішення національного питання.

Натомість після повалення самодержавства основним стало прагнення захопити владу. Тому публічні гасла більшовиків були відчутно скориговані та з часом відображали не стільки реальне бачення, скільки були спробою сподобатися збуреному війною та революцією суспільству.

Врахування європейського досвіду та спостереження за настроями суспільства спонукало більшовицьких керівників ще до повалення самодержавства виробити такі підходи до питання про майбутній державний устрій, які б враховували потенційну силу національно-визвольного руху. При цьому, звичайно, у риториці більшовиків зберігалися марксистські постулати. Аксіоматичним для більшовиків було таке твердження Леніна: «Марксисти, звичайно, ставляться вороже до федералізації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога централізованіших держав».

Пастка для інтелектуалів: «науковість» та модернізаційні принади комунізму

Наприкінці XIX — на початку XX ст. перед Росією постали серйозні виклики. Аби не опинитися на периферії світової політики, їй потрібно наздоганяти провідні країни Заходу, або, інакше кажучи, прискореними темпами здійснити модернізацію. Ключовою була потреба економічного «стрибка» і насамперед збільшення промислового виробництва. Низка реформ, здійснених у Росії в другій половині XIX ст., сприяла зростанню промисловості. По суті на початку XX ст. Росія перебувала на стадії перед останнім «стрибком» від аграрного

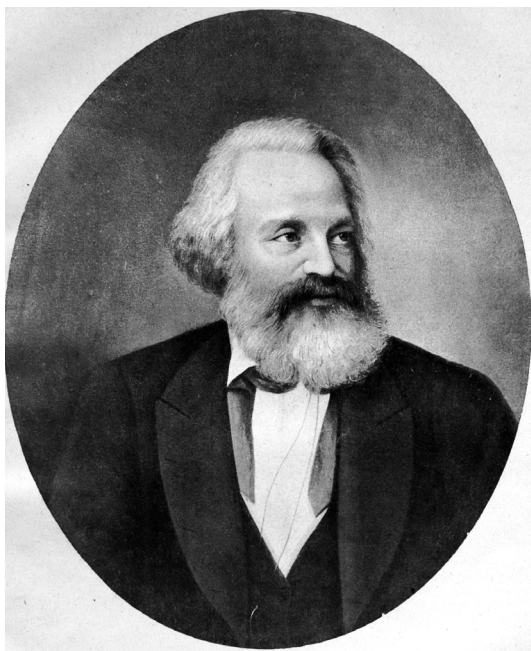
до індустріального суспільства. Порівнюючи хід модернізації з роботою паротяга, знаний британський історик Норман Дейвіс образно наголосив: «Є довгий період готування, коли казан нагрівається і пара набирається тиску; далі йде критична мить виходу, коли пара тисне на поршні й починають обертатися колеса, після неї — фаза утвердження, коли двигун набирає обертів серед маси рипів та вібрацій, і, нарешті, переможний стан руху, коли паротяг лагідно хурчить уздовж рейок з максимальною швидкістю та ефективністю». У Росії на початку ХХ ст. двигун лише починав набирати обертів.

Неминучим результатом економічного прискорення мали стати зміни в суспільно-політичному устрої держави. Час самодержавних монархій у Європі вже минув. Країна потребувала реформування політичної системи, невід'ємною складовою якої було вирішення національного питання. Але необхідність змін у цьому сегменті царський уряд заперечував і тому намагався законсервувати наявний стан речей.

Одночасно в російському позавладному політикумі зростало усвідомлення потреби не лише економічних, а й політичних змін, в тому числі — у сфері національних відносин. Серед категоричних прихильників індустріалізму та політичних змін було й керівництво більшовиків — Російської соціал-демократичної партії (більшовиків), РСДРП(б). Партія з такою назвою та характерним означенням «більшовики» виникла після розколу 1903 р. РСДРП на «більшовиків» та «меншовиків». Очолювана Володимиром Леніним РСДРП(б) до 1917 р. була професійно організованою, але не дуже впливовою партією, формальним теоретичним/науковим підґрунтям існування якої, втім, як і меншовиків, стало вчення Карла Маркса.

Загалом наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. марксизм у європейських країнах здобув велику популярність. Демонстраційна «науковість» цієї теорії, яка не лише дала, здавалося б, ґрунтовне й закономірне пояснення сучасного та

минулого, а й претендувала на те, що може спланувати чи спрогнозувати майбутнє, стала важливою передумовою її успіху. І хоча, як виявилось згодом, претензії щодо майбутнього не мали під собою реальних підстав, логічне пояснення минулого давало підстави вважати, що Марксу вдалося відкрити всесвітні закономірності людського розвитку. Багатьом молодим інтелектуалам здавалося, що комунізм, головною ознакою якого визначалася ліквідація приватної власності, є не просто об'єктивно зумовленим, а й неминучим наслідком розвитку людства.

Карл Маркс

Потреба ліквідації приватної власності була теоретично обґрунтована основоположниками марксизму. У своїй головній праці «Капітал» Карл Маркс так змалював уже недалеко, як йому тоді здавалося, майбутнє: заради збільшення

прибутку капіталісти посилюють тиск на пролетаріат, в результаті чого «зростає маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатація, але разом з тим зростає обурення робітничого класу, який постійно збільшується кількісно... Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва й усунування праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними із їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріюють». Щоправда, шлях та терміни втілення в життя цих передбачень прихильники марксизму бачили по-різному.

У провідних європейських країнах переважна частина соціал-демократів (цією назвою, як правило, почали називатися прихильники Марксової теорії) незабаром дійшла висновку про можливість накопичення елементів соціалізму в рамках власне капіталістичного поступу, тобто про необов'язковість примусової ліквідації приватної власності на засоби виробництва. В умовах загального виборчого права з'явилася можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним. Європейські соціал-демократи вирішили використати ці важелі впливу. Схожу позицію займала й частина російських соціал-демократів — меншовики. Ці політичні сили вирішили максимально використати наявні можливості для узгодження інтересів праці та капіталу, а тому заклик до примусової ліквідації приватної власності для них ставав неактуальним. Натомість Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків) в основу своєї програми поклала іншу «істину» — мовляв, насильницька ліквідація приватної власності є об'єктивною необхідністю подальшого розвитку людства. Положення про нездоланні суперечності між капіталом і працею, які лише посилюються з розвитком капіталізму, було аксіомою для більшовицьких керівників.

Тому вони робили все, щоб поляризувати відносини між працею та капіталом.

Більшовицькі керманічі, втім, як і інші марксистки, вважали свої підходи правильними і науково обґрунтованими. Серед принципових покращувачів життя то був загальний тренд. Науково-технічний прогрес, найпалкішими прихильниками якого були й більшовики, сприяв поширенню серед активної частини суспільства ідеї про необхідність наукового (тобто такого, коли певні дії обов'язково принесуть прогнозований результат) підходу до формування нового суспільства. Британсько-американський учений Роберт Конквест, наголосивши на давньому існуванні ідеї про можливість побудувати утопію на Землі, відзначив, що її прихильники «у XVIII столітті перейшли на говірку Розуму, а в XIX — на жаргон Науки. Завдяки цим двом останнім ми здобули ілюзію, нібито наше знання людського суспільства наскільки повне, що ми спроможні винайти його заново, у відповідності з отриманими таким чином формулами, й нібито людські справи є, по суті, цілком зрозумілими та керованими».

Цілковито вписувалися у цей тренд і дії більшовицьких керманічів. Пропагований ними марксизм став тим науковоподібним обґрунтуванням утопії, який обіцяв швидку побудову нового суспільства і наголошував на тому, що знає, як це зробити. Такі «наукові» аргументи здавалися переконливими багатьом діячам, які й визначали обличчя тієї епохи. Пролетаріат, якому нічого було втрачати, вбачався тією руйнівною силою, яка допоможе перебудувати світ. Причому комуністичним діячам було притаманне аксіоматичне переконання в тому, що їм інтереси пролетаріату відомі краще за самих робітників. Це допомагало подолати сумніви, які виникали під час спротиву робітників діям комуністичної влади.

Слова Роберта Конквеста про жаргон науки підтверджуються численними «марксистсько-ленінськими» працями,

у яких увесь час робився наголос на «науковості» цього вчення та неминучій перемозі комунізму. В одній із них, датованій 1928 р., підкреслювалося, що завдяки впровадженню Марксом та Енгельсом «матеріалістичного розуміння суспільства» віднині «1) ...Раз і назавжди покінчено з поглядом на історичний процес як на хаос та сваволю. Соціальний процес постав перед нами як природно-історичний процес самого людства, в основі якого лежить певна закономірність — закономірність розвитку матеріальних виробничих сил... 3) Революції, в тому числі й комуністична, оголошені не як рецепт від «несправедливості», а як природно-історичний результат суспільного розвитку». У тих випадках, коли практичні події фактично заперечували попереднє розуміння Марксової теорії, ця теорія коригувалася з огляду на «діалектичний підхід» чи нові обставини. Так, зокрема, сталося згодом із, здавалося б, непорушним концептом «світової революції». Однак постулат про потребу примусової ліквідації приватної власності залишався незмінним.

Марксизм навіть у його більшовицькій оболонці не виглядав якимсь чужорідним тілом на тлі тогочасної прогресивної суспільно-політичної думки. Адже неідеологічна складова в обґрунтуванні планованого більшовиками майбутнього була універсальною і характерною для всіх прихильників індустріалізму. Американський учений Елвін Тоффлер, аналізуючи закономірності й особливості переходу від аграрного («Перша хвиля») до індустріального («Друга хвиля») суспільства, так визначив притаманну пропагандистам індустріалізму систему поглядів: «У цивілізації Другої хвилі три ключові концепції: війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу — надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом».

Названі три концепції найбільш безпосередньо використовувалися більшовицьким керівництвом. Згодом їм вдалося настільки міцно пов'язати у свідомості мас комуністичну

ідею з перемогою індустріалізму та науковим прогресом, що до цього часу поширеним виправданням комунізму є щось на кшталт «Сталін прийняв країну із сохою, а залишив із атомною зброєю». Ототожненню комунізму та прогресу сприяло й те, що прямо на очах відбувалися різкі зміни в повсякденності, які найбільше впливали на формування картини світу широких мас.

Однією з головних переваг майбутнього світового комунізму (до 1918 р. у пропаганді вживався термін «соціалізм») вбачалася можливість кинути всі зусилля на боротьбу з природою. Відомий більшовицький діяч, теоретик та популяризатор комунізму Микола Бухарін в опублікованій 1916 р. праці «Що таке соціалізм?» відзначав: «Соціалізм, якого робітничий клас зможе добитися лише наполегливою працею, знищить класи, зробить зайвою боротьбу між людьми і всі людські сили підуть на боротьбу з ворожими силами природи, на завоювання її». 1918 р., вже після перейменування РДСРП(б) та РКП(б), той самий Бухарін у праці «Програма комуністів (більшовиків)» так описував переваги комуністичного ладу: «Рід людський не розподілений на ворогуючі табори: він об'єднаний тут спільною працею і спільною боротьбою із зовнішніми силами природи».

Безконфліктний комуністичний лад розглядався як неминучий результат тривалої еволюції людства. Але прискоренню прогресу мали посприяти комуністичні (робітничі) партії. У картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керманічі масам, чітко відображалася та сукупність правил, яку пізніше Е. Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої хвилі. За твердженням ученого, цей кодекс «складався з шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація».

Майбутня реалізація цих принципів, іноді навіть у гіперболізованому вигляді, подавалася як один із головних

Микола Бухарін

запроектованих результатів побудови комуністичного суспільства. Уже перші кроки більшовиків після захоплення влади засвідчували їх прихильність до цього кодексу: було змінено відповідно до європейських стандартів календар, модифіковано правопис, заявлено про початок переходу до метричної системи мір та ваги тощо. Додамо також, що до початку 1930-х рр. як реальний у близькій перспективі розглядався варіант переходу російського правопису на латинську абетку.

М. Бухарін так пропагував переваги майбутнього комунізму: «Підрахує центральне статистичне (рахункове) відомство, що за рік потрібно виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і таке інше; підрахує воно, що для цього на полях має працювати така-то кількість товаришів, на ковбасних заводах така-то, у великих швацьких суспільних майстернях — така-то, і відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво ведеться за суворо прорахованим, зваженим пла-

ном, на основі точного обліку всіх машин та знарядь, усієї сировини, усіх робочих рук суспільства». Далі підкреслювалося: «Для того, щоб посунути виробництво вперед, потрібно не лише не дробити того великого виробництва, яке вже залишилось нам у спадок від капіталізму. Навпаки, його ще більше слід укрупнити... Чим більше воно буде централизоване, тим краще».

Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, вкупі із запровадженням вказаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в рази підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») можна побудувати. Але для якнайшвидшого будівництва нового суспільства вказані принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення. Якщо говорити вживаною сьогодні термінологією, то можна висловитися так: більшовики мали вигляд партії неминуче переможного індустріалізму, котра всі його (індустріалізму) переваги збиралася використати на благо суспільства.

Основною соціальною групою, на яку спиралися більшовики, був індустріальний пролетаріат, який на власному досвіді постійно переконувався не лише в реальних виробничих перевагах запроваджуваного у великому промисловому виробництві кодексу цивілізації Другої хвилі, а й потерпав від нерівномірного розподілу матеріальних благ, що було одним із неминучих наслідків бурхливого індустріального розвитку. Більшовицькі керманічі були найбільш послідовними адептами такого кодексу і, зокрема, централізації. В. Ленін 1913 р. зауважував: «Централізована велика держава є величезним історичним кроком вперед від середньовічної роздробленості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу, й інакше, як через таку державу (нерозривно зв'язану з капіталізмом), нема і бути не може шляху до соціалізму».

Наведені приклади пропаганди модернізаційної суті майбутнього комунізму приваблювали багатьох українських інтелектуалів, які добре розуміли об'єктивну неминучість індустріальних перетворень. При цьому залишалася поза увагою ціна таких перетворень. Відсутність подібної «широти» поглядів у програмових засадах і агітаційних гаслах українських партій спонукала частину української інтелігенції лояльніше ставитися до мальованих більшовиками перспектив. Принагідно зауважимо, що українські прихильники комунізму вважали (і, що важливо, переконували в цьому своїх опонентів), що національне питання в період комуністичного будівництва буде справедливо вирішене само собою, оскільки буде знищене будь-яке гноблення, у тому числі й національне.

Під цим кутом зору слід оцінювати рядки з допису Павла Попова, члена тієї групи українських соціал-демократів, які одразу після Жовтневого перевороту перейшли на бік більшовиків, а в липні 1918 р. стали співзасновниками Комуністичної партії (більшовиків) України. Повернувшись у жовтні 1919 р. із контрольованих Українською Народною Республікою (УНР) територій, він повідомляв партійне керівництво: «Вчителі, кооператори, артисти, студенти — усі потягнулися в Кам'янець (тимчасовий центр УНР, нині — Кам'янець-Подільський. — *Авт.*). У Києві більшість із них працювала в радянських установах. І тепер, потрапивши в установи укр. республіки, вони просто задихаються в тій мертвій, болотній атмосфері, яка панує там. І найбільш відверті ненависники більшовиків вимушені зізнаватися, що працювати з ними набагато краще, ніж з ким то не було б іншим». У датованій 1926 р. статті на цю тему П. Попов виловився більш чітко: «Навіть будучи нам ворожою по суті, вона (за текстом — «петлюрівська інтелігенція». — *Авт.*) не могла не визнати широчінь задумів нашого будівництва, не могла не віддати належне сміливості й послідовності наших заходів».

Пропагована масштабність поставлених завдань та універсальність комуністичної ідеології, за якої радянські республіки виглядали своєрідними першопрохідцями прогресивних змін, які згодом обов'язково повторить за ними пролетаріат інших держав, зіграли важливу роль в опануванні більшовиками України. Особливе значення мало вирішення на інституційному рівні національного питання, адже у випадку дій, протилежних задекларованим, значною частиною суспільства ці дії розцінювалися як «помилки місцевих органів» і авторитет більшовицьких верхів та комуністичної ідеології суттєво не знижувався. Характеризуючи більшовицьку ідеологію, всесвітньо відомий американський політолог Самуель Гантінгтон зазначив: «Слов'янофіли та прихильники вестернізації дискутували, чи може Росія відрізнятись від Заходу і при цьому не бути у порівнянні з ним відсталою. Комунізм блискуче розв'язав цю проблему: Росія зовсім відмінна від Заходу і засадничо протистоїть йому, тому що набагато випередила його. Вона вела перед у пролетарській революції, яка врешті-решт мала охопити цілий світ. Росія втілила собою зовсім не відстале азійське минуле, а прогресивне радянське майбутнє. По суті, революція дала змогу Росії стрибком випередити Захід, відділяючись від нього не тому, що «ви інакші, а ми ніколи не будемо такі, як ви», як наполягали слов'янофіли, а тому, що «ми інакші, а ви врешті-решт станете такими, як ми», як говорилося в комуністичному інтернаціоналі». Відзначена Гантінгтоном ідеологема найширше застосувалася при вирішенні національного питання.

Жорстка централізація vs «соціалістичний принцип визволення народів»: національне питання у стратегії й тактиці більшовиків до 1917 р.

Розвиток капіталізму, перехід до індустріалізму зумовлював і тенденцію до пробудження національного життя, яка

Література

Агурский М. С. Идеология национал-большевизма. — Paris: YMCA-press, 1980. — 321 с.

Архів розстріляного відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920—1930-х років / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Олександра й Леоніда Ушлакових. — К.: Смолоскип, 2010. — 453 с.

Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России). Т. 1: От прошлого к будущему / А. С. Ахиезер; Отв. ред. И. А. Беседин; Вступ. ст. Сусанна Яковлевна Матвеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — 804 с.

Безансон Ален. Лихо століття: про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / пер. Т. Марусик. — К.: Пульсари, 2007. — 136 с.

Безручко О. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб. — К.: Сучасний письменник, 2009. — 232 с.

Білокінь С. Закоханий у вроду слів: М. Зеров — доля і книги. — К., 1990. — 55 с.

Бранденбергер Давид Л. Национал-большевизм: сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания. 1931—1956. — Санкт-Петербург: Академический проект, 2009. — 415 с.

Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / ред. Л. Винар; Укр. іст. т-во, Наук. т-во ім. Шевченка в Європі, НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Л.; Нью-Йорк; Париж: [б. в.], 2005. — 474 с.

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.): [колект. монографія] / [Кульчицький С. В. та ін.]. — Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. Т. 1. — 775 с.; Т. 2. — 2013. — 811 с.

Економічна історія України: історико-економічне дослідження. В двох томах. Т. 2 / Відп. ред. В. А. Смолій; Кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. — К.: Центр-Ніка, 2011. — 608 с.

Єфремов С. Щоденники, 1923—1929. — К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. — 848 с.

Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. — 371 с.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Кн. 1. — К.: Темпора, 2013. — 504 с.; Кн. 2. — 628 с.; Кн. 3. — 388 с.

Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — К.: Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1994. — Т. 1. — [Б. м.]: [б. в.], 1994. — 520 с.; Т. 2. — [Б. м.]: [б. в.], 1994. — 573 с.

Мейс Джеймс. «Ваші мертві вибрали мене...» / упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс, Н. Тисячна; заг. ред. Л. Івшина. — К.: Українська прес-група, 2008. — 672 с.

Нариси історії Української революції 1917—1921 років: у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К.: Наукова думка. Кн. 2 / [В. Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. — 2012. — 460 с.

Національне питання в Україні ХХ—ХХІ ст.: історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; кер. авт. кол. Л. Д. Якубова. — К.: Ніка-Центр, 2012. — 592 с.

Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ—ХХ ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. — К.: Наук. думка, 2002. — 952 с.

Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / Упорядник Ю. Шаповал. — К.: Темпора, 2009.

Рубльов Олександр. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 648 с.

Сміт Ентоні. Нації та націоналізм у глобальну епоху/ пер. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал; наук. ред. Г. Касьянов. — К.: Ніка-Центр, 2006. — 320 с.

Тимошенко С. П. Воспоминания. — Киев: Наукова думка, 1993. — 424 с.

Тоффлер Елвін. Третя Хвиля. Пер. з англ. А. Євса. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. — 475 с.

Шпорлюк Роман. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / пер. Г. Касьянов; — — К.: Основи, 1998. — 479 с.

Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії / Харківська правозахисна група; Пер. з англ. Ю. П. Ранюка. — Харків: Фоліо, 2000. — 176 с.

Зміст

Вступ	3
СИЛА ІЛЮЗІЙ: ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ БІЛЬШОВИЗМУ (ДО ЖОВТНЯ 1917 р.)	
(Геннадій Єфіменко)	8
Пастка для інтелектуалів: «науковість» та модернізаційні принади комунізму	9
Жорстка централізація vs «соціалістичний принцип визволення народів»: національне питання у стратегії й тактиці більшовиків до 1917 р.	19
«Розкріпачення народів» після Російської революції: більшовицькі ігри з питанням про майбутній державний устрій	32
Право націй на самовизначення: «кіл у спину революційному руху» чи засіб реальної політики? Київський досвід 1917 р.	41
Комуністична стратегія та радянські гасла: симбіоз протилежностей (квітень—жовтень 1917 р.)	53
СПОДІВАНЕ НАРОДОВЛАДДЯ: ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛІЇ «ПЕРШИХ СОВІТІВ» (ЛИСТОПАД 1917 — КВІТЕНЬ 1918 р.)	
(Г. Г. Єфіменко)	61
Ленінська тактика в національному питанні як чинник утримання влади після Жовтневого перевороту	64
Українські експерименти Раднаркому	71
«Совітська» УНР як новий засіб поглинання України	81
«Вся влада місцевим радам!» (Владна система доби «перших совітів») ..	90
Казус Кривдонбасу: до обставин появи та зникнення ДКР (лютий—квітень 1918 р.)	95
«ЗАПАМОРОЧЕННЯ ВІД УСПІХІВ»: НЕГАТИВНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ДОКТРИНИ В УКРАЇНІ (СІЧЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1919 р.) (Геннадій Єфіменко)	
Вплив сформованих уявлень про більшовизм: стрімке захоплення України «червоними» та формування владної вертикалі (січень—березень 1919 р.)	108
Участь мас у владній вертикалі: особливості 1919 р.	121
«У період 1919 р. було певне підозріння навіть до української мови»: мовне питання	131

«За більшовиків проти комуністів»: (не)зруйновані ілюзії українського селянства	140
«Крим, як і Україна, має увійти до складу єдиної СРСР»: відносини УСРР із Кремлем	151

ПІДРИХТОВАНИЙ КОМУНІЗМ:

ПЕРШІ ПОСТУПКИ ПРИ НЕЗМІННІЙ ОСНОВІ

(ЛИСТОПАД 1919 — ЛЮТИЙ 1921 р.) (Геннадій Єфіменко)	173
«Украинский язык не есть язык Петлюры»: поступки комуністів у мовній сфері та пропаганді	175
Земельна лібералізація vs посилена продрозкладка й комнезами	190
Ілюзії та практика повсякденного комунізму в містах	202
Курс на «федеральну конституцію РСФРР»: державницька риторика vs управлінська та економічна надцентралізація (грудень 1919 — жовтень 1920 р.)	214
Шлях до формального союзу «на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками»	226

ОЧІКУВАННЯ ТА РЕАЛІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Комуністична теорія vs практичні потреби: до обставин запровадження і наслідків нового економічного курсу (Геннадій Єфіменко)	238
Від суб'єкта до об'єкта: відносини між УСРР та РСФРР/СРСР у міжвоєнний період (Геннадій Єфіменко)	252
Горизонтальні зв'язки як небезпека для комунізму та «корінна зміна політики від українізації до радянзації» (1920—1922 рр.) (Геннадій Єфіменко)	263
«Українізація шляхом радянзації»: причина повороту та особливості впровадження (1922—1928 рр.) (Геннадій Єфіменко)	273
Література і мистецтво: надії та негаразди доби непу (Яна Примаченко)	282
Наука під більшовиками: рух по синусоїді (Оксана Юркова)	295
Підтримка національних ілюзій у добу другого комуністичного штурму (1928—1932 рр.) (Геннадій Єфіменко)	316
«Гігантський розмах і нечуваний розворот української радянської культури й державності»: Голодомор та особливості формування ілюзій в Україні в постголодоморні 1933—1938 рр. (Геннадій Єфіменко)	326
«Розстріляне відродження»: централізація літературно-мистецького життя репресії проти діячів культури в 1930-ті рр. (Яна Примаченко)	337
Література	349